

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.10>
УДК 340.12

УЧЕННЯ ЩОДО МЕТИ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ НОВОГО ЧАСУ

Тимошенко В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник*

*відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2947-5627>
e-mail: tymvera@ukr.net*

Тимошенко В.І. Учення щодо мети кримінального покарання в європейській політико-правовій думці нового часу.

Розглядаються вчення щодо мети покарання у політико-правовій думці Нового часу. Увага акцентується на сутності покарання у працях тогочасних мислителів, його властивостях, доцільності тих або інших видів покарання. Констатується той факт, що заклик щодо гуманного ставлення до злочинців та засудження жорстоких покарань пролунав ще на початку XVI ст. Пізніше на кримінально-правових теоріях, у тому числі й теорії покарання, позначилися ідеї природно-правової доктрини. У Новий час набули популярності абсолютна і відносна теорії покарання. У зв'язку з цим стисло характеризуються погляди щодо мети покарання І.Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, І. Бентама, П.Й.А. Фейербаха, О.Ф. Кістяківського, Дж. Говарда, І.Я. Фойницького та ін. Встановлено, що з точки зору абсолютної теорії злочинець має бути покараний лише тому, що він здійснив злочин. Або ж злочинець підлягає покаранню заради торжества абсолютної ідеї. Будь-яка інша мета покарання не має значення. Покарання має бути неминучим і справедливим та відповідати злочину. Представники відносних теорій покарання знаходили виправдання та мету покарання не в ньому самому, а в тих результатах, які мають ним досягатися. Це може бути залякування, психологічний примус, виправлення, попередження інших злочинів тощо. Покарання розглядається як спосіб впливу на свідомість злочинця, воно має усунути злочинну волю останнього. Як бачимо, мислителі минулого розглядали покарання як кримінально-правову форму вирішення соціальних протиріч, антагонізму між суспільством і державою, між суспільством та особистістю. Соціально-політична ситуація сьогодення свідчить про зростаючу потребу у кримінальній репресії і вимагає ретельного теоретичного осмислення і законодавчого закріплення поняття, сутності покарання, системи покарань, а також розробки принципів і правового механізму призначення і виконання покарань. У зв'язку з цим досвід наших попередників щодо загальнотеоретичних проблем покарання може бути корисним і повчальним.

Ключові слова: покарання, право, держава, злочин, злочинність, теорія, справедливість.

Tymoshenko V. I. The doctrine of the purpose of criminal punishment in modern European political and legal thought.

The doctrines on the purpose of punishment in the political and legal thought of the New Age are considered. Attention is focused on the essence of punishment in the works of contemporary thinkers, its properties and the appropriateness of certain types of punishment.

It is stated that the call for humane treatment of criminals and condemnation of cruel punishments was made in the early XVI century. In addition, the ideas of natural law doctrine influenced criminal law theories, including the theory of punishment. In modern times, the absolute and relative theory of punishment have gained popularity. In this regard, the views on the purpose of punishment are briefly characterized by the following scholars: I. Kant, G.W.F. Hegel, C. Lombroso, E. Ferry, R. Garofalo, I. Bentham, P.Y.A. Feuer-

bach, O.F. Kistyakivskii, J. Howard, I.Ya. Foynitsky and others. It is established that from the point of view of absolute theory, a criminal should be punished only because he committed a crime. In other words, the criminal should be punished for the triumph of the absolute idea. Any other purpose of punishment does not matter. It should be inevitable, fair, and commensurate with the crime. Representatives of relative theories of punishment found justification and purpose not in the punishment itself, but in the results that should be achieved by it. These results include intimidation, psychological coercion, correction, prevention of other crimes, and so on. Punishment is considered as a way to influence the consciousness of the offender. It should eliminate the criminal will of the offender. In addition, thinkers of the past considered punishment as a criminal form of resolving social contradictions, and antagonism between society and the state, between society and the individual.

Today the socio-political situation indicates a growing need for criminal repression and requires careful theoretical understanding and legislative consolidation of the concept, nature of punishment, the system of punishment, as well as the development of principles and legal mechanism for sentencing and execution. In this regard, the experience of our predecessors on the general theoretical problems of punishment can be useful and instructive.

Key words: punishment, law, state, crime, criminality, theory, justice.

Постановка проблеми. Минає друге десятиліття з часу набрання чинності Кримінально-виконавчим кодексом України. В останні роки до нього було внесено немало змін і доповнень, адже наука і практика не стояли на місці. Нині в Україні війна з Росією, що тягне за собою необхідність внесення змін у законодавство, криміналізацію одних діянь і декриміналізацію інших, запровадження більш жорстких покарань. Ряд положень кримінально-виконавчого права, у тому числі розуміння сутності кримінального покарання та мети його застосування, потребує подальшого, більш глибокого осмислення. Досягнути цього можна зусиллями політиків, вчених, громадськості, що спираються на багатий духовний досвід народів, який знайшов відображення у творчому спадку наших попередників, вітчизняних та зарубіжних учених і сприймається сучасниками.

Як відомо, учення про покарання має давню історію, що веде свій початок від античних філософів та продовження в німецькій філософії, зокрема працях І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля. Значні інтелектуальні зусилля щодо узагальнення накопиченого за тисячоліття досвіду з досліджуваної проблеми припадають на Новий час. Зазвичай початок Нового часу пов'язують з 1640 р., коли розпочалась Англійська революція. Деякі вчені початок Нового часу вбачають у Реформації 1517 р., або навіть у відкритті Нового Світу в 1492 р. Завершується історичний період Нового часу із закінченням Першої світової війни у 1918 р. Саме в Новий час філософами створюються передумови для розмежування права і моральності, релігії та моралі, переглядається усталена система цінностей, обґрунтовано право держави на застосування покарання, прогнозовано тенденції розвитку системи кримінальних покарань, що є актуальним завжди. Це дає підстави звертатись до історичного досвіду дослідження проблеми покарання та визначити можливості застосування здобутків наших попередників нинішньою наукою і практикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема кримінального покарання не залишилась поза увагою сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. Значною мірою це пов'язано з тенденціями гуманізації покарань у цивілізованому світі. Інтерес вчених до цієї проблематики відображає необхідність теоретико-правового аналізу тієї ролі, яку відіграє інститут покарання в системі регулювання суспільних відносин. Так, політико-правові дослідження теорії покарання проводили Є.Ю. Бараш, М.Ш. Бассиоуні, І.Г. Богатирьов, В.М. Бурдін, Г. Верле, Т.А. Денисова, А.Е. Жалінський, Г.І. Забрянський, Є.М. Зіньков, В.І. Зубкова, С.М. Іншаков, І.І. Карпець, А. Кассезе, М.І. Ключніков, О.М. Костенко, Н. Крісті, В.В. Стадник, В.Г. Татарников, У. Шабас та ін. Зокрема, послідовний противник застосування покарань, видатний норвезький криминолог і соціолог Н. Крісті обґрунтовував думку, що призначення покарання відповідно до правових законів означає заподіяння болю. Відповідно соціальні системи повинні будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму відчутну потребу в заподіянні болю з метою соціального контролю [1]. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі, розглядав І.Г. Богатирьов [2]. В.І. Зубкова проаналізувала системно-соціальну роль кримінального покарання у законодавстві, теорії і практиці та його каральний вплив на злочинців [3]. До аналізу теорій покарання, що розроблялись у XVIII-XX ст. та їх ролі в еволюції правових систем, звертався Є. М. Зіньков [4]. Разом з тим огляд юридичної літератури свідчить, що досі відсутні

дослідження, які містять комплексний аналіз особливостей розвитку вчення про мету покарання у політико-правовій думці Нового часу. Увага дослідників приділялась переважно окремим аспектам та проблемам учення про покарання та його призначення. Недостатньо було розроблено вчення про покарання на методологічному рівні, його соціально-політичну та моральну сутність, методику призначення тощо.

Метою статті є з'ясування сутності кримінального покарання у працях політико-правових мислителів Нового часу, визначення мети його застосування та можливостей використання ідей мислителів минулого у сучасних умовах.

Методологічною основою статті став діалектичний метод пізнання, що дає можливість розглядати явища і процеси у їхньому розвитку і взаємозв'язку. У дослідженні проблеми покарання такий підхід вимагає дотримуватися причинної зумовленості правових явищ економічними, соціально-політичними, природними, духовними факторами суспільного розвитку. Використано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи, а саме формально-логічний, історичний, системний, структурний, функціональний, порівняльно-правовий.

Виклад основного матеріалу. Покарання, його сутність, властивості та мета, допустимість тих або інших видів покарання, – все це привертає увагу як учених та законодавців протягом усієї історії людства. У наукових працях політико-правових мислителів Нового часу багато уваги приділено вказаним проблемам. Судження про покарання, його справедливість, чи навпаки несправедливість, знаходять свій відбиток у науковій, художній літературі, обговорюються у побуті. Цьому сприяв той факт, що у Новий час відбулися істотні зміни в духовній сфері. Гуманізм, що поширювався в Європі з XV ст., розглядав людину вже не як грішного носія усіляких вад, а як особистість, наділену вільною волею, якою вона може вільно розпоряджатись.

Заклик щодо гуманного ставлення до злочинців пролунав на початку XVI ст. у книзі Т. Мора «Утопія», в якій йшлося про величезну шкоду жорстоких покарань. У період революцій XVII–XVIII ст. у Західній Європі поширення набули ідеї природного права, згідно з якими у кожного індивіда є деякі вищі, постійно актуальні права, які уособлюють розум, справедливість, об'єктивний порядок цінностей. Ідеї природно-правової доктрини та обґрунтування ідей гуманізму позначилися на кримінально-правових теоріях, у тому числі й теорії покарання. Вже основоположник класичної теорії покарання, італійський мислитель Ч. Беккарія в книзі «Про злочини і покарання» (1764 р.) стверджував, що краще попереджати злочини, а не карати, що тяжкість покарання повинна відповідати природі та тяжкості злочину. Виходячи із свободи волі людини, він бачив задачу покарання у тому, щоб змусити злочинця відмовитись від злочинної поведінки.

У Новий час набули популярності абсолютна і відносна теорії покарання. Абсолютна теорія німецького філософа епохи Просвітництва І. Канта (1724–1804) розглядала покарання як явище самоцінне, що не потребує виправдання жодними зовнішніми цілями. З цієї точки зору покарання – це моральна необхідність («категоричний імператив»). Злочинець має бути покараний лише тому, що він здійснив злочин, а не для досягнення будь-яких цілей [5, с.256].

І. Кант виступив послідовним прихильником принципу справедливості в філософії права взагалі, у вченні про покарання зокрема. «У кожному покаранні, як такому, перш за все повинна бути справедливість, саме вона становить сутність цього поняття» [6, с.357]. Справедливість вимагає відплати кожному за його діяння, отже, покарання є необхідною відповіддю на злочин.

Філософське обґрунтування отримала абсолютна теорія також у іншого німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля (1770–1831). Право карати він виводив із сформульованого ним діалектичного закону «заперечення заперечення». Згідно з цим законом, ідея, розвиваючись діалектично, проходить три обов'язкові етапи. Спочатку вона отримує певний зміст (теза), потім заперечує цю визначеність (антитеза), нарешті об'єднує, примиряє обидва попередні етапи в третій – синтез. Тезою у Г.В.Ф. Гегеля є право. Злочин розглядається як антитеза. Заперечення права шляхом покарання є синтезом. Згідно з теорією «діалектичної відплати» покарання неминуче. Злочинець повинен бути покараний не для якогось корисних для нього та суспільства цілей, а виключно для торжества абсолютної ідеї [7, с.142]. Право держави карати виводиться з логічної справедливості та неминучості покарання. Рівність покарання із злочином має бути не зовнішньою, а внутрішньою.

Політико-правові мислителі все більше усвідомлювали, що неприпустимо відривати інститут покарання від природничо-наукових, економічних, соціально-політичних та духовних чинників суспільного розвитку. Наука не може ігнорувати біологічні, психічні, психофізіологічні, психологічні

фактори. Без цього неможливо зрозуміти сутність покарання, механізм його впливу на підсвідомість, свідомість та поведінку правопорушника.

У 70-х роках XIX ст. в Італії виникла кримінально-антропологічна школа, заснована судовим лікарем Ч. Ломброзо (1835–1909), який виклав свої основні ідеї в книзі «Злочинна людина». Ч. Ломброзо та його послідовники наполягали на необхідності й доцільності знищення, ізоляції, стерилізації «природжених злочинців», яких, за їхніми власними підрахунками, було не менше 40 відсотків серед усіх злочинців. Певні ідеї кримінально-антропологічної школи підтримали юристи Е. Феррі (1856–1929) та Р. Гарофало (1851–1934). Зокрема Е. Феррі, який не був противником покарання, вважав що покарання – далеко не єдине знаряддя у боротьбі зі злочинністю, поряд з ним дуже доречні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. На його думку, доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої потреби, а не ставати на шлях злочину.

Прихильники вказаної школи вважали, що ідеї «категоричного імперативу», відплати та діалектичної справедливості, які становлять сутність абсолютної теорії покарання, повинні бути відкинута. Вони розглядали покарання виключно як знаряддя суспільства у боротьбі зі злочинністю.

На противагу прихильникам абсолютної теорії покарання представники відносних теорій бачать виправдання та мету покарання не в ньому самому, а в тих результатах, які мають ним досягатися (заякування, виправлення тощо).

Однією з найдавніших теорій покарання є теорія заякування (примусу). В її основі лежала ідея про те, що страх перед кримінальним покаранням повинен утримувати всіх тих, хто має схильність до злочинної поведінки, причому покарання має бути настільки жорстоким, щоб вражати свідомість нестійких осіб своїм виглядом і процедурою його виконання.

Обґрунтування нового підходу до покарання знаходимо вже в роботах основоположника утилітаристської юриспруденції, відомого англійського філософа, економіста та юриста І. Бентама (1748–1832) «Вступ до основ моральності і законодавства», «Теорія покарань і нагород», «Про смертну кару». Утилітарна течія в класичній школі кримінального права прагнула вивести необхідність покарання з його корисності, спираючись на позитивну мету, що лежить поза самим покаранням.

Превентивна політика держави в сфері покарання повинна включати, за І. Бентамом, спеціальну і загальну превенції. Спеціальна превенція, що застосовується безпосередньо до злочинця, досягається або позбавленням фізичної можливості вчинити новий злочин, або шляхом виправлення, або ж шляхом заякування. Загальна превенція розрахована на суспільство: «Покарання, застосоване до злочинця, слугує кожному прикладом того, чому він може бути підданий в разі подібної злочинної поведінки» [8].

Різновидом вищевказаного вчення є теорія так званого «психологічного примусу» (психічного заякування), засновником якої вважається видатний германський кримінолог, один із фундаторів класичної школи в кримінальному праві П.Й.А. Фейербах (1775–1833). На його переконання, держава має право й зобов'язана вживати заходів для запобігання злочинам. По-перше, це може бути примус фізичний, тобто усунення умов, що сприяють вчиненню правопорушень; по-друге, примус психічний, що полягає у кримінальному законі, який загрожує покаранням. Причину злочинів бачив у чуттєвих спонуканнях людини. Для попередження злочинів пропонував протиставити кожному злочинному спонуканню кримінальний закон, що загрожує більшим стражданням, ніж та насолода, на яку очікує злочинець. Якщо ж злочинні спонукання перемогли, то винний повинен бути засуджений і покараний [9]. Мету виправлення злочинця шляхом застосування покарання він не ставив.

На думку прихильника цієї теорії, видатного українського вченого О.Ф. Кістяківського (1833–1885), «правове життя вимагає не лише того, щоб не відбувалося нічого протизаконного, але також щоб не було злочинно налаштованих волей» [10, с.9]. Покарання розглядав як спосіб впливу на свідомість злочинця, який повинен усунути злочинну волю останнього. «Таким чином, – зауважував з цього приводу М. С. Таганцев, – покарання спрямовується не проти злочинного діяння, а проти проявленої в ньому злочинності того, хто його вчинив» [11, с. 60].

Загалом теорія психологічного примусу цілком може бути виражена в її головній тезі: ризик викриття та покарання перевищує спокусу вчинити злочин. Тобто кримінальне покарання має механізм соціально-психологічної дії ще до того, як його конкретний вид буде призначений судом, тобто до моменту його реального застосування.

Набула поширення й теорія виправлення. Її прихильники вважали, що впливаючи на особистість злочинця шляхом утистки його законних благ, слід бачити в ньому людську особистість, якій необхід-

но допомогти у подоланні власних недоліків. Первинно ця теорія включала в себе як моральне, так і юридичне виправлення. Моральний аспект виправлення представлений у релігійно-філософській літературі XVII–XVIII століть, де ідея покарання повністю була підпорядкована ідеї зцілення, покарання, виправлення.

Один із прихильників вказаної теорії відомий англійський тюремознавець, філантроп і громадський діяч Дж. Говард (1726–1790) наголошував на необхідності виправлення злочинців, людського ставлення до них, розумної організації виконання покарань, що пов'язується з суспільно-корисною працею, вихованням і навчанням засуджених. У своїй книзі «Стан в'язниць в Англії та Уельсі» (1777) він звернув увагу на стан і долю ув'язнених, заявляв, що ув'язнені перш за все – люди. Вони повинні мати одяг, їжу, роботу, медичне обслуговування.

Теорія попередження, що отримала своє становлення та розвиток у межах відносних теорій покарання, відома в юридичній літературі ще як теорія приватного попередження. Відповідно теорія залякування цілком обґрунтовано може розглядатись як учення про загальне попередження.

В останній третині XVIII–початку XX ст. С.Ю. Десницький, О.П. Куніцин, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький, М.М. Щербатов та ін. визначали сутність покарання через кару. Вони розуміли покарання як зло, якого злочинець зазнає виключно внаслідок протизаконності його дій, виступали за гуманізацію покарання, його індивідуалізацію та пропорційність злочину, розмежовували покарання та помсту. Цілями покарання визнавали попередження злочинів, виправлення злочинця та виховання громадян у дусі неухильного дотримання букви закону. Так, на думку І.Я. Фойницького (1847–1913), покарання є державною мірою боротьби з індивідуальними проявами злочинності, звідси державність та індивідуальність є відмітними ознаками покарання. Однією з найважливіших властивостей покарання він вважав справедливість та доцільність: «Покарання має бути доцільним; воно має наскільки можна досягати тих цілей, які ним переслідуються, тобто, головним чином, охорони суспільства від злочинів. З іншого боку, покарання, які знищують надію на поліпшення долі винного, знищують у ньому будь-які виправні імпульси, так само не повинні бути терпимими» [12, с. 67].

І.Я. Фойницький підтримував принцип економії репресії, вважав, що покарання має бути, за можливістю, економним; з кількох заходів, які однаково призводять до однієї й тієї ж мети, має бути обрано той, що призводить до цієї мети з найменшою затратою сил та засобів. Вчений негативно ставився до смертної кари, мотивував це тим, що бажано, щоб покарання мало властивість відновлюваності, уникаючи відібрання таких благ, наприклад, життя, яке держава не в змозі повернути після виявлення судової помилки.

Розроблялася й теорія винагороди, але вона не набула поширення. Її основна ідея полягала в тому, що покарання розглядалось як ефективний засіб загладження шкоди, завданої злочинцем.

Висновки. Таким чином, заклик щодо гуманного ставлення до злочинців та засудження жорстоких покарань пролунав ще на початку XVI ст.

У Новий час набули популярності абсолютна і відносна теорії покарання. З точки зору абсолютної теорії злочинець має бути покараний лише тому, що він здійснив злочин. Або ж злочинець підлягає покаранню заради торжества абсолютної ідеї. Будь-яка інша мета покарання не має значення. Покарання має бути неминучим і справедливим та відповідати злочину.

Представники відносних теорій покарання знаходили виправдання та мету покарання не в ньому самому, а в тих результатах, які мають ним досягатися. Це може бути залякування, психологічний примус, виправлення, попередження інших злочинів тощо. Покарання розглядається як спосіб впливу на свідомість злочинця, воно має усунути злочинну волю останнього.

Як бачимо, мислителі минулого розглядали покарання як кримінально-правову форму вирішення соціальних протиріч, антагонізму між суспільством і державою, між суспільством та особистістю. Разом з тим, будучи формою та засобом розв'язання соціальних протиріч, покарання може бути водночас і причиною інших протиріч, що виникають у зв'язку з його застосуванням.

Соціально-політична ситуація сьогодення свідчить про зростаючу потребу у кримінальній репресії і вимагає ретельного теоретичного осмислення і законодавчого закріплення поняття, сутності покарання, системи покарань, а також розробки принципів і правового механізму призначення і виконання покарань. У зв'язку з цим досвід наших попередників щодо загальнотеоретичних проблем покарання може бути корисним і повчальним.

Список використаних джерел:

1. Нильс Кристи. Пределы наказания. URL.: http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/lib/n_cristy.htm
2. Богатирьев І.Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.08; *Київський національний університет внутрішніх справ*. Київ, 2006. 32 с.
3. Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. *Монография*. Москва: Норма, 2002. 304 с.
4. Зиньков Е.Н. Теория наказания в правовых учениях XVIII-XX вв.: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2006. URL.: <https://www.disscat.com/content/teoriya-nakazaniya-v-pravovykh-ucheniyakh-xviii-xx-vv>
5. Кант И. Метафизика нравов. В 2-х ч. *Кант И. Сочинения в шести томах. /за ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана*. Москва: Мысль, 1965. Т.4. Ч.2. С. 256 С. 107–453.
6. Кант И. Критика практического разума. *Кант, И. Сочинения в шести томах /за ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана*. Москва: Мысль, 1965. (Философское наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии) Т. 4. Ч. 1. С. 311–504.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
8. Оксамытный В.В. Уголовная политика Англии в свете правового утилитаризма И.Бентама. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-politika-anglii-v-svete-pravovogo-utilitarizma-i-bentama/viewer>
9. Prof.Dr.WolfgangNaucke.PaulJohannAnselmRittervonFeuerbach.*EnzyklopädiezurRechtsphilosophie*.URL.: <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/autorenliste/19-beitraege/100-feuerbach-paul-johann-anselm-ritter-von>
10. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Общая часть. Киев, 1875. Т. 2. 413 с.
11. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая: лекции. Москва, 1994. Т. 2. 358 с.
12. Фойницкий И. Я. Уголовное право. Учение о наказании: лекции. Санкт-Петербург: Типо- лит. Х. Ш. Гельперн, 1886. 450 с.